

A FOG- ÉS SZÁJBETEGSÉGEK GYÓGYÍTÁSA ÁLLATI ÉS EMBERI TESTRÉSZEKBŐL NYERT ORVOSSÁGOKKAL

IFJ. KAÁN MIKLÓS

Bevezetés

„A fog- és szájbetegségek gyógyításához szükséges szereket a legújabb időkig – amíg a gyógyszerek tudományos, kémiai alapon való gyártása meg nem indult – a kertek, mezők, erdők, természetes vizek termékei szolgáltatták. Ezek gyógyító hatására a természettel szoros kapcsolatban álló vadászó, halászó, gyűjtögető emberek, földművesek, pásztorok, gazdálkodók stb. jöttek rá. A szükség rávitte, a leleményesség, a természetszeretet és természetismeret hozzásegítette, a hagyományos tudás arra ösztönözte a régi korok emberét, hogy környezetében mindenütt a legkönnyebben megszerezhető, legalkalmasabb orvosságot keresse, illetve találja meg. Éhségtől és kíváncsiságtól indítatva nyilván megkóstolt mindent, amit csak erdőn-mezőn talált: gyümölcsöt, bogyót, virágot, fűvet, levelet, gyökeret, állatok bizonyos részeit, és így rájött némelyiknek hánytató, hashajtó, izzasztó, bódító, gyógyító, mérgező stb. hatására.” (KÓTYUK 2000)

Az emberek az őket körülvevő világból az állatok, sőt néha emberek részeit is felhasználták gyógyító célzattal. Napjainkban talán már visszataszítónak tűnhet állatok szerveinek – sokszor nyers állapotban történő – emberi szervezetbe juttatása vagy egyáltalán az emberi testhez érintése, de néhány évszázaddal korábban igen gyakori volt a magyar gyógyító eljárásokban is állati eredetű „gyógyszerek” alkalmazása.

Már Pólya Jenő (PÓLYA 1941) leírta, hogy a népi gyógyászatban elsősorban a mágikus gondolkodásmóddal kapcsolatos az a gyakorlat, hogy egyes állatok bizonyos szerveit – főleg csontját, véréit, fogát, zsíráját, szőrét stb. – rendelték bizonyos betegségek ellen. (Például az anamiak a tigrisfogakat szamárköhögés ellen, az osztjások a jegesmedve szívét és epéjét gyermekbetegségek ellen.) Ami a fogak és a száj gyógyításánál felhasznált állati (emberi) eredetű szerek előfordulását illeti, a 16-17-18. századi forrásokban fellelhető nagyobb számú adat mellett, még a 19-20. század néprajzi irodalmában is található állati eredetű recepteket.

S. Sárdi Margit (S.SÁRDI 2010) a 17-18. századi, gyógyítással foglalkozó kéziratok feldolgozása során több érdekes megállapítást is tett. Úgy vélte, hogy a 18. század folyamán megriktultak az állati és emberi anyagokat tartalmazó receptek. Az általa áttanulmányozott négyszázhetven receptből mindössze tíznél talált ilyen jellegű összetevőt. Ez a megállapítás egyúttal arra is utal, hogy a korábbi évszázadok orvosi kéziratai, nyomtatványai még nagyobb számban tartalmaztak emberi-állati materiát.

Ugyanakkor az ártó-rontáselhárító mágikus receptek között gyakrabban fordulnak elő állati vagy emberi származékok. Ez megerősíti azt a feltételezést, hogy az emberi-állati anyagok alkalmazása és a gyógymódok mágikus jellege között összefüggés mutatható ki.

A fog- és szájbetegségek gyógyítása állati (emberi) eredetű szerekkel

A sok évszázados tapasztalat és gyakorlat mellett számos más szempont is szerepet játszott abban, hogy egyes – sokszor valóban hatékony – állati és emberi eredetű gyógyító szerek bekerüljenek a népi gyógyítás eszköztárába. Az állati eredetű szerekkel való gyógyításban szerepe volt például annak, hogy az állatok viselkedése, külső, belső alkatuk asszociációkat hozott létre a népi gyógyászati gyakorlatban, illetve az egyes szervek, testrészek további szimbólumrendszerek megalkotását tette lehetővé. Így külön funkciója volt a májnak, a szívnek, a csontoknak, az epének, a fogaknak stb. Amikor például vakondlábat kötöttek a fogzással küszködő gyermek nyakába, akkor a vakond éles karma volt „hivatott” felhasítani az inyt; máskor ugyanezt a funkciót viperafej töltötte be. (BOUETILLER 1966)

Néhány állat, illetve azok egyes részeinek gyógyító célú felhasználása talán kapcsolódik a sámánizmushoz vagy más ősi szokásrendszerhez is. A „totemisztikus állatösöket” a finn-ugorok vallásos tisztelettel vették körül, így érthető, hogy a totemállatok, illetve testrészeik mindenható orvosságnak is számítottak egyúttal. A legismertebb totemállatok a medve, a szarvas (foggyógyításnál elég gyakran találkozunk vele), valamint a farkas (szintén szerepel fogászati receptekben), a menyét és néhány madár voltak.

Az állatok különböző részeivel sok esetben tulajdonképpen a rossz szellemet (esetleg férget) próbálták kiűzni a betegből a sámánok (HOPPÁL–TÖRÖ 1975).

Ugyancsak ősi, világszerte tisztelt állat a kígyó is. A kígyó általános bajelhárító, rontás elleni óvó szerepe közismert, de konkrét betegségek gyógyítására is használták, mégpedig a bőrét, például *Eczetben föld meg az kegyonak bwreth, azzal mossad az fogakath es zayat, hogy az mely fluxus az főbü al z al, az fogra, azth el ozlassa, igh az fogad fayasa hamar el mulyk* (LENTSÉS 1577).

A kakast és a tyúkot a termékenység szimbólumának tartották, így egyes részeit, illetve a tyúktojást szintén alkalmasnak tartották betegségek gyógyítására, az élet megújítására (PÓLYA 1945).

Az egyértelműen mágikus eredetű állati szerek mellett a népi gyógyászatban használatosak voltak egyes állatok olyan részei, melyek elsősorban az *analógiás gondolkodásmód* miatt kerültek be a népi gyógyszerek közé (HOPPÁL–TÖRÖ 1975). Ilyenek például a férgek („ami elrontotta meggyógyítja”): a (fog)férget (melyet az ókortól kezdve a fogszuvasodás, fogfájás okának tekintettek) ugyanis féreggel (gilisztával, hernyóval) kívánták elpusztítani. De ilyen a csont, csontreszelék vagy más szerves, kemény szövetek pora, amelyekkel a rossz fogat (egy másik kemény szövetet) próbálták gyógyítani (HOPPÁL 1990).

1. A fogfájás és a szuvas fogak gyógyítása állati eredetű szerekkel

1.1. Már az *Ars medicab*an is szerepelnek adatok a fogak *féreggel (analógia) való gyógyítására*. LENCSES (1577) leírta, hogy a *földi giliszta hamva* a fájós fogakat meggyógyítja. Hasonló receptet találunk TÖRÖK (1619. In: HOFFMANN 1989) munkájában is: *Aszald meg az gelisztat, teöd porra, es az hamuabol tegy az oduas fogara*. FRANKOVICH (1588) a *bogáncskóróban élő férget* ajánlja fogfájás ellen: *Az bogach koroban ky ferög vagyon, meg kely törnij ennyhaniat es fogara kely tenny*.

A fogfájás féreggel való gyógyítása még a 19–20. században is szokásos volt. NAGY JÁNOS (1842: 32) a szétzúzott *napférgyet* vagy a *kőrisbogár porát* javasolta; egy hannoveri orvosra (Hirschre) hivatkozva pedig a *vadrózsabokor kinövésén található férgeket*.

LISZT (1902: 109) szerint a takácmácsonya (*Cardamomus benedictus*) érett, száraz tobzát felhasítva, az abban található *pondrót* ujjaink között szétmorzsolva (a pondrót két ujjal fogva), s abból villanyos erőt nyerve kell a fájós fogat összeszorítani (Hajdú-Bihar megyei szokás).

GÖNCZI (1905: 351) egyik receptje szerint Göcsejben *penészbogarat* sütnek vajban, s ezzel a zsiradékkal a fogat megkenik.

VAJKAI szerint istenátkozta tüske (*rosa canina*) gubójában élő *kukacot* tesznek a fájós fogba, vagy füstölésre használják (1941: 240).

MAÁR (1957: 291–293) Sopron környékén azt hallotta, hogy a csipkebokron található „darázsgubacsokból” a *kukacokat* ki kell szedni és összenyomva az üres fogba helyezni.

Szatmárban is alkalmaztak állati eredetű szereket fogfájás ellen. A földutak, árkok mentén nőző gólyabugy szűrős gubójából kivett kis *fehér férget* nyomták a fájós fog lyukába, vagy fekete kutya szőrét főzték meg égetett borban. (MAKAY–KISS 1988).

1.2. Szintén az analógiás gyógyítás körébe tartozik, amikor a *fog szöveteinek betegségét foggal vagy más keményszövettel igyekeztek orvosolni, például a fogfájást csukafoggal. Medicinae variae* (1603. In: HOFFMANN 1989): *Az cziukanak az fogat megh kel aszalni, megh kel törni, ket resz legien az törött petreseliem, harmad resze legien törött bors, egi keves mezben megh kel főzni, és ezzel kel a fogat törteni; TÖRÖK (1619. In: HOFFMANN 1989): mezet, timsot, borsot, saphrant, szereceön diot, fekete giopart, czukafagjat borban kenier hej alat keöl megh feőszni, azzal keöl mosni; TÖRÖK (1619. In: HOFFMANN 1989): Az czukanak fogat aszald megh, az temsot megh egesd, elegicz eőszsze mezzel, es az meli embörnek foga faina, auagi iz eszi, auagi ki omlot volna szaia, kenne uele; TÖRÖK (1619. In: HOFFMANN 1989): Timso, borkeő, giönber, czuka fog, nadmez, teörd ősze, dörgeöld ioll uele.*

A fogfájás csukafoggal történő gyógyítása Sárreten, a huszadik század első felében még fellelhető volt (SZÜCS 1936).

A receptekben előfordulnak más keményszövetek is. A *Medicinae variae* (1603. In: HOFFMANN 1989) *szarvasszarvat* ajánl: *Az szaruasnak az szaruat föld megh borban, es melegen mint eltürheted, ved az fogadra.* VÁSÁRHELYI (1628. In: Hoffmann 1989: 215) is jónak találta a tört szarvasszarvat: *Az zaruas zaruat rezeld porra, egi kis uy begreben fozd megh borban, kenier hej alat, es melegen ved az fajo fogadra az bort.*

Az *Orvosi receptek* (FOL. HUNG. 1760.) című kézirat a következőt ajánlja: *Ló Fogat törj porrá és tedd Üszög tűzre, tarsand Füstére az Fogadat 4szer napjában 4 nap alatt.*

JUHÁSZ (1761) receptje is ló fogát javasolja:

BENCZE JÓZSEF (1959) összefoglaló munkájában, melyet a füstölésről, gőzölésről írt, sokszor állati eredetű (csont vagy csontféle) kellemetlen szagú anyagok fogászati alkalmazásáról olvashatunk, mint például *lópatapor, kosszarv pora*.

1.3. Egyéb állati eredetű szerek a hagyományos foggyógyításban

Szerepel a gyógyszerekben olykor a béka is. JUHÁSZ MÁTÉ *Házi Különös Orvosságok* című kiadványa (1761) Szent György nap előtt fáról szedett leveli béka megfőzését javasolja. Miután már csak a csont marad, a víz felszínén megjelenő zsírrétegbe mártott tollal kell a fogat kengetni, s a fog fájdalom nélkül ki fog esni. Egészséges fogat nem szabad érinteni.

LÓRÁND KLÁRA (1982) a 18–19. századi Bács-Kiskun megyei orvosló feljegyzések között találta a következőt: *A ki varas békát kaphat, és megölheti, vegye bal hátulsó lába szára uszonyát, és mikor szükség, tégyva [!] a fogára.*

GAJDA (1903) a Nagy-Kunságban alkalmazott népies gyógy módok között talált rá a 19. század végén az alábbi gyógy módra: „egy talált béka” bal hátsó lábát le kell vágni, és azzal kell a fogat kapargatni [talán a fogfájás „lehúzása” céljából].

Csallóközben élt az a hiedelem, hogy nem szabad békát nyitott szájjal megbámulni, mert „kiszámolja” a fogakat (DANTERNÉ TÓTH 1994). Aki nyitott szájjal egy békára néz, annak kihullanak a fogai (Felső-Somogy, Balatonmellék, Hosszúfalú, Nagyvárád és környéke).

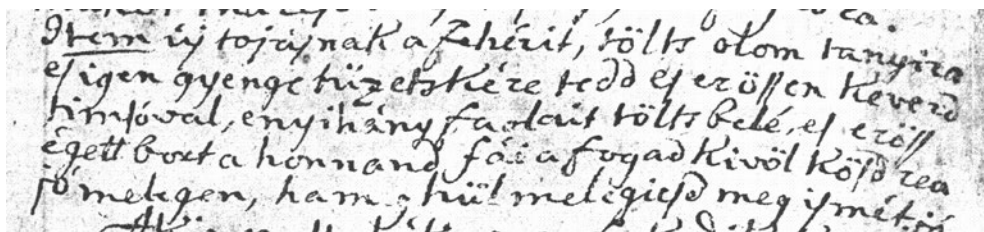
EDELMANN (1889) arról a Tiszaszentendrén hallott babonáról számolt be, hogy aki a kutya eddelét megeszi, ugyanígy jár, elveszíti a fogait.

BENEDEK ENYEDI JÁNOS (1801) munkájában javasolja pókhálónak a gyógyszerbe keverését: *Végy egy Könting Fokhagymát, Terjéket ugyan egy Köntinget. Egy kevés Pókhálót: ezeket elegyítsd össze 's tsinally belőlle egy Tészta forma Pogátságát, [...] ezen tészta a 'Fogfájásban az Állkaptzára vagy pedig a 'Karnak a 'Könyök belső alsó felére kötvén azon a 'részén a 'melly felől a 'Fog fáj, gyakorta el-szokta mulatni a 'Fájdalmat.*

GYÖRFFY (1935) Hunyad megyéből a következő adatot gyűjtötte: „Kend meg kívül lóhájjal, meggyógyul!”

Használták a fogak gyógyítására a tojást is, többnyire más anyagokkal összekeverve.

Az *Ars medica* az erős fogfájás elmulasztására ajánlotta a tyukmonyfehérje (tojásfehérje) és az ópium keverékét, melyet a fájós fogra kellett tenni (LENTSÉS 1577). Egy 18. századi *Orvosságos könyv* pedig *tojásfehérje*, timsó, faolaj és égett bor keverékét javasolta (l. az ábrát!). GAJDA Pál (1903) a Nagy-Kunságban hallotta, hogy a megszáritott **záptojást** porrá törik és avas hájra téve alkalmazzák fogfájás ellen.

Részlet egy 18. századi *Orvosságos könyvből* (OCT. HUNG. 754.)

1.4. Ritkábban, de előfordult az is, hogy emberi keményszövetet, főleg csontot (fogfájás ellen például fogat) használtak gyógyításra. Természetesen ez is az analógiás gyógyítás körébe tartozik. TÖRÖK (1619. In: HOFFMANN 1989): *Az meöli giermöknek eleözeör foga kezd hullanj, az mellik eleöseör ki esik, aszald megh, uesd mosarba, teörd megh, ad megh innia, es soha foga annak utanna nem faj.*

Vagy: Göcsejben „A nő fájós fogát holt nő, a férfit holt férfi fogával kell meghúzogatni” (GÖNCZI 1905, 1914).

Érdekes, hogy a holt ember fogát (néha állatok fogát) nemcsak foggyógyításra használták, hanem gyakran „kötés” ellen is. VAJKAI (1942) írta le, hogy az *Ars medica* és más források is megkötés ellen a *holt ember fogával való füstölést* ajánlják. Ilyen receptet találunk például az *Orvosságoknak rendszedése* (17. század In: HOFFMANN 1989) című munkában: *Ha a uölegent megh kötik hazas[s]jagaban. Vegied az holt ember fogát, és azal az uölegent füstöld megh, az utan Isten segetsegebül kedvet teheti az menjaszonnak.*

1.5. Piócázás a fogeredetű és egyéb szájüregi gyulladások kezelésére

Ugyancsak ismert gyógymód volt a korai orvosló és receptkönyvekben a pióca alkalmazása is. Az állati eredetű gyógyító eljárások közül ez az egyetlen, ahol élő állatot alkalmaztak a fogfájás vagy más szájüregi betegség gyógyítására.

Már PÁPAI PÁRIZ (1690/1747) említi a nadályt, mint a fogfájás ellenszerét. Ennek alapja valószínűleg az a gyakorlat lehetett, hogy akut és krónikus gyulladások esetén – nem ritkán – nadályt helyeztek a gyulladt területre, amely kiszívta a kóros váladékot. Elsősorban az arcon jelentkező gyulladások, duzzanatok képezhették indikációját ennek a gyógymódnak, de előfordult, hogy a fájós fog melletti ínyre helyezték a piócat.

Nadály és nadályosok című munkájában GRYNÆUS (1962) írt részletesen a piócakezelés magyarországi történetéről. Latin nyelvemlékeinkben már a 13. századtól felbukkan a *nadály* szó, később jelenik meg szinonimaként a szláv eredetű pióca. A piócamarás jótékony helyi

hatásai orvosi szempontból (Grynaeus szerint): a nyirokkeringés és a sejtleggzés javulása, a toxinok gyorsabb elszállítódása, a jobb felszívódás. A nadályfogás ősi mesterség lehetett, de Grynaeus szerint: idővel „a társadalom, a falu (sőt a piac) perifériájára került emberek váltak nadályosokká”.

Németh László, Karácsony Sándor és Oláh Andor is megállapította, hogy törés következett be a mesterség művelőinek történetében, lenézett, üldözött foglalkozássá vált tevékenységük. Ennek ellenére a 19. sőt a 20. században is sok ember vette igénybe falun a piócagyűjtők szolgálatait, s széles körben alkalmazták a vérszívókat különböző kórok kezelésénél, sőt sok ház ablakában lehetett megtalálni a piócás üveget.

VAJKAI (1942) szerint a Borsa völgyében fogfájás ellen *piócat* tettek a fog ínyére, de alkalmaztak piócat fogfájás gyógyítására a Csallóközben is (DANTERNÉ TÓTH 1986, 1994). Az arcra helyezték, s „*a pióca jól kiszívta a rossz, gennyes vért, s vele a fájást is.*”

Kisteleken a *piócat* a gyulladásban lévő ínyre helyezték (SÜLI 1976).

A Hajdúságban azt tartották, hogy **piócat** felragasztani csak szép, tiszta időben érdemes, mert széles borús időben lehet, hogy meg sem tapad, de ha mégis megtapad, akkor is többet árt, mint használ (LISZT 1902).

1.6. *Ganéjterápia (állati és emberi ürületek, váladékok) alkalmazása különböző szájüregi betegségek esetén*

A népi orvoslás természetes gyógymódszere, amelynek részét képezi a székletek, a vizelet, illetve néha más emberi vagy állati eredetű váladékok felhasználása is.

Az ókori keleten is alkalmazták már ürületet gyógyszerként, az ókori Egyiptomban például emberi székleket (DUIN-SUCTIFFE 1993); Mezopotámiában pedig az agyagtáblák tanúsága szerint gyíkszékleket (DUIN-SUCTIFFE 1993). A galambganéjt az asszírok olajba keverve a húgycsőfolyás gyógyítására tartották alkalmasnak. A középkorban azután valósággal dúlt a ganéjterápia, mely igen válogatós volt: egyik betegségre a bárányganéj volt jó, a másik betegségre csak a sertésganéj használt, a harmadiknak a lóganéj.

A különböző emberi és állati ürületeknek mágikus erőt tulajdonított a nép, s nem véletlenül, hiszen ezek az anyagok természetes hatóanyagokkal is rendelkeznek, így alkalmazásuk gyakran hatásos lehetett. Az ürület – amellett, hogy az esetek kisebb részében fertőzést is okozhatott – olyan baktériumokat tartalmaz, melynek anyagcseretermékei gátolják a kórokozók elszaporodását; ráadásul a friss, meleg trágya, mint pépes borogatás, jó melegen tarthat egy-egy testrészt, és elősegítheti a gyulladások gennyes beolvadását. PÓLYA (1941) szerint a földműves emberek még a fejlett országokban is igen sokáig használták ezt a módszert, mert a földműves ember számára, aki gyakran foglalkozik trágyával, ez távolról sem olyan undorító, mint ahogy azt a városi ember gondolná.

A ganéjterápia sok esetben azt célozta, hogy a betegben lévő démon (a megszemélyesített betegség) megundorodjék, és távozzék. (Bizonyos esetekben azonban a tisztelet jele is lehet a ganéj felhasználása, ilyen amikor például a dalai láma székleteiből a hívek részére amuletteket készítenek, sőt labdacok formájában tisztelői gyógyszerként is alkalmazzák.) A múlthoz képest napjainkban már háttérbe szorult az ürületeknek – valamint a *nyálnak és a tejnek* – népi gyógyszerként való felhasználása, mégis sokáig szerepelt a népi orvoslás „gyógyszerkincsei” között.

Christian Franz Paullini (17. század) orvos, költő és történétíró a *Dreckapotheke* című könyvében a következőket írta: *a bélsár és a vizelet majdnem minden betegséget szerencsésen meg tud gyógyítani, még a legsúlyosabb mérges betegségeket is, és a varázslás által előidézett bajokat is a fejtől a lábig, székeljenek bár kívül vagy belül* (PÓLYA 1941).

1.6.1. Állati és emberi ürülékek a fog- és szájüregi betegségek gyógyításában

A foggyógyításban gyakran használtak állati ürüléket, például *holló ganéját és fehér eb-szart* (LENTSÉS 1577): *Hollonak ganeyath ha az odwas fogban teződ faydalmat el vezy, merth el ronthya az fogat*; MÁRIÁSSY (1614–1635. In: HOFFMANN 1989) a *fehér eb-szart* javasolta: *Uegi keresetlen fejer eb zart, saluo honore azt teord megh es zjtald megh, ahoz teorj megh kjlenz zem borsot.*

VÁLI (1759/1784) szerint pünkösdi havában vizet kell égetni különféle összetevőkből (hájak, füvek, gyökerek, tehénganéjvíz) fogfájás ellen.

FELVINCZI (1714. 62) munkájában, a *Bellum Morborum*ban a (megszemélyesített) fogfájás avval dicsekszik, hogy olyan fájdalmat okoz, hogy a **beteg** még **saját székletét** is a fogára teszi kínjában:

*Mert midőn én erőmet emberre vetem,
Még eszt-is egy cseppig mind el-felejtetem,
Maga kinnyához képest arra-is ráveszem,
Hogy a maga ganéját fogára tétetem.*

A ganéjterápia elterjedt módja volt az is, amikor „dunsztkötésként” a dagadt arcra helyeztek valamilyen állati ürüléket. JUHÁSZ a *Házi Különös Orvosságokban* (1761) az arc bedagadása esetén ruhába kötött, felmelegített *lóganéjjal* történő borogatást javasolt. Férfiak és fiúgyerekek esetén csődör, nők és lányok esetében kanca ganéját kellett használni.

A 19–20. századi néprajzi gyűjtésekben is találunk hasonló megoldásokat. MADARASSY (1904) a Kiskunságban a következő gyógyszereket találta fogfájás ellen: *farkasszar*; rácpirulagyökér, kályhapúder, kerékkútolaj, kerékagyolaj.

A göcseji Szilvágyon a fogban levő „íz” a *kutya fehér trágyájával* és mézzel kevert fokhagymával dörögolték (GÖNCZI 1905).

VAJKAI (1937) a Felföld népi orvoslásáról írott könyvében számol be F.H.-ről, aki a tenyérébe pisil, és a *vizeletét* eresztí a fogára.

MAÁR (1956) Sopron környékén azt találta, hogy fogfájáskor a tarkóra kovászt tesznek, a lábakat hamulúgban áztatják. Kovász helyett *tehenürülék*, disznózsír vagy égetett mész is alkalmas volt.

A Tiszántúlon a múlt század negyvenes éveiben kiterjedten alkalmazták *trágyakötést*, többek között fájós fogra, dagadt arcra is. Az adatgyűjtő csak egy esetben – sebkezelés után – hallott tetanusz kialakulásáról (GRESZNÉ CZIMMER 1943).

MAKAY és KISS szerint (1988: 44–47) még a 20. század végén is előfordult, hogy Szatmárban *verébszart* dugtak a fájós fogba.

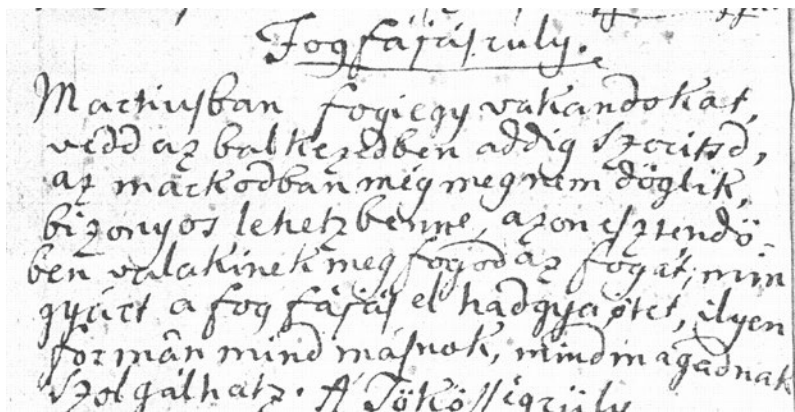
1.6.2. Más állati és emberi termékeket is használtak a fogak gyógyításra, leggyakrabban a tejet és a nyálát, például (MARIKOWSKI 1772): *Amennyiben kelés támad „azt éreltetni kell” meleg tejjel vagy tejben főtt fűgével, majd „meg kell fakasztani, ez pedig könnyen és nagy fájdalom nélkül végbe mehet”.*

A népi gyógyítók évszázadok óta tisztában voltak a **nyál** gyógyító hatásával is, holott az emberi nyál baktériumölő képességéről az első tudományos munkát Hugenschmidt jelentette meg 1896-ban. Fleming 1922-ben fedezte fel, hogy a hatóanyag a nyálban a lizozim, amely bizonyos baktériumokat megöl (OLÁH 1988).

Az 1980-as években például a Csallóközben a fájós fogat és mellette az ínyt reggeli éhnyállal dörzsölték be (DANTERNÉ TÓTH 1986).

LÓRÁND KLÁRA (1982) a 18–19. századi Bács-Kiskun megyei orvosi feljegyzésekben a következőt találta: A pápafüvet elegyítsd meg a fájós fog inyiből kidörgölt kevés résszel, és tedd rá!

1.7. Az állati eredetű szerek felhasználásának szokatlan, pneumatizálással összefüggő változata található egy 18. századi kéziratos Orvosságos könyvben: *„Mártiusban fogi egy vakandokat, vedd az bal kezdedben addig szorítsd, az markodban még meg nem döglök, bizonyos lehets benne, azon esztendőben valakinek meg fogod az fogát, mingyárt a fog fájása el hagyja ötet, ilyen formán mind másnak, mind magadnak Szolgálhatsz.”* (OCT. HUNG. 754.)

A 18. századi Orvosságos könyv idézett része

2. Állati eredetű szerek alkalmazása „nehéz fogzás” esetén

A csecsemőknél a leggyakoribb és az egyik legveszedelmesebb szájüregi problémát a **fogfrász** jelentette, amely a tejfogak áttörése, növekedése során alakulhatott ki. A fogfrász tulajdonképpen a fogáttöréssel kapcsolatban kialakuló súlyos gyulladással, lázas betegség, mely bizonyos esetben görcsökhöz, időnként akár halálhoz is vezethet. Feltételezhető azonban, hogy a fogváltás időszakában olyan fertőző, magas lázzal járó betegségeket is fogfrásznak minősítettek, amelyek hátterében valójában nem fogáttörési nehézség állt.

A fogáttöréssel, fogfrással kapcsolatos problémákkal több munka is foglalkozott, egyrészt a fogak növekedésének nehézségeivel, másrészt a fogáttörés tüneteinek enyhítésével.

A franciák a fogak áttörésének megkönnyítése és a görcsök elkerülése érdekében fehér árvacsalánnal vagy egy kőrissadarabbal dörzsölték az ínyt vagy nyakláncon esetleg főkötön **vakondlábat, viperafejet** viseltettek a gyerekekkel. (BOUTEILLER 1966). (Ezek a módszerek az analógia körébe tartoznak. A vakond éles karma vagy a vipera foga az íny felhasítását szimbolizálta.)

Az *Ars Medica* több módszert ajánl a fogkelés megkönnyítésére: *Kechke teyel es Nyulnak Agya veleyewel, ha az kichyn gyermeknek yneth törleod, faydalom nekwl ky newely az fogath;* vagy: *Vayath Mezzel elegych eoowe, es az kys gyermek yneth azzal kennyd.* A *Gyermökkeknek Foga husa nyaualyayrol* című fejezetben azonban más módszert is olvashatunk: Ha fogkeléskor „megevesedik” a gyerek inye, akkor ki kell nyomnia, majd *tyúkhajjal* kell bekenni, de hasznos még a *székfűolaj* és a *méz* keveréke, valamint a *terpentin* és a *méz* elegye is (LENTSÉS 1577).

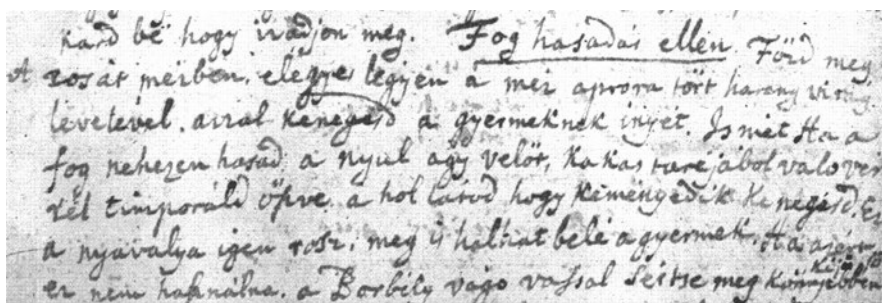
Egy 17. századi Orvosságos könyv 18. századi másolatában az *Ars medica* egyik receptjével azonos szöveg található: *Gyermeksék foga hogy hamar kellyen. Ketske tejjel és nyulnak agya velejével töröllyed az inyét, fájdalom nélkül neveli a fogat. – Vajat mézel elegyits öszve és kis gyermek inyét azal kennyed.*

PÁPAI PÁRIZ (1690/1747) az ínynek vajjal, valamint *nyúl agyvelejével, kakas taréjának a vérével*, esetleg az előbbieket mézzel és vajjal készült keverékével való dörzsölését javasolja. Megjegyzi azt is, hogy ha a gyógyszeres kezelés ellenére szükséges az íny meghasítása, akkor a sebet tömjén, méz és vaj keverékével kell bekenni.

ZAY ANNA Herbáriumában (1718) hasonló receptet ajánl: *A gyermeknek mikor foga nehezen hasad [...] Végy a' Nyulnak agy velejéből, a' kakas taréjából való vérrrel keverd öszve, azzal kennyed. A fog áttörése előtt pedig a Borbély egj vágó vassal sértse meg.*

ZAY egy másik receptje szerint (1718) háromféle állat (ártány, tyúk és réce) *háját* eleven rák levélvel kell összefőzni, majd a lé elfővése után kakas taréjának a vérét kell hozzáfőzni és nádmézzel édesíteni. Ezzel kell az ínyt kenni.

Ugyanez a recept megtalálható egy 1805-ből származó *Orvosságos könyvben* is:

CSAPÓ is (1771) javasol „a fogaknak nehéz jövése” esetén szintén állati eredetű „gyógyszert”: a *nyúl feje velővel, s bornyú láb velővel* gyógyszert, de hasznosnak tartja az ínynek *farkas fogával* való dörögölését, avagy *kappan sirral, kakasnak meg-metszett taréjából ki-folyó vérrrel* való kenegetést, sőt *csiga porával* kevert kása fogyasztását is.

3. Az ínygyulladás, illetve a szájüreg lágyrészeinek gyógyítása állati eredetű anyagokkal.

A szájüreg lágyrészeinek (ínygyulladás) gyógyítására is használtak különféle állati eredetű szereket, valamint emberi és állati nedveket és ürülékeket.

Az egyes szerzők a következőket „szereket” ajánlották. LENTSÉS (1577): vaját, mézet, szarvas szarvát, például: *Zarwasnak zarwath egesd megh, teord megh, azt hynchyed rea*; TÖRÖK (1619. In: HOFFMANN 1989): *csuka faggyát, kecsketejet vagy juhtejet: Kinek száia megh uezs. Mossa az keczke tejel, megh gigiul; Az keczke tejel auagi juhteyel melegeön mezet hossza teuen mossad szadat; ÚJHELYI (1677 In: HOFFMANN 1989): csukafogat: Az mely embernek inyébül vér jú, mikor szíjja az fogát. Végy csukafogat, narancshajat, szerecsendiót, aszu mályvát, veres rózsát, ezeket porrá törvén mézben főzd meg, s azzal kenjed inyedet, s fogaidat; JUHÁSZ (1761) receptje: *Iny Rothadásról. A Farkas fogát áll tsontyával egygyüt, melyet a' bőrön hagynak meg kell égetni, s' meg-törni, 's egy kis tört Timsót-is közébe tenni, 's mézben keverni, az után egy kis ágatskára lágy ruhát tekerni, 's abban belé mártogatni, és az inyét, száját belől tapogatni, 's kenegetni. MÁRIÁSSY (1614–1635 In: HOFFMANN 1989): rákot, fehér ebszart ajánl: *Uegj keresetlen fejer eb zart, saluo honore, azt teort megh, es zjalt megh, ahoz teorj megh kilencz zem borsot; Végy eleven rakot, tölcz bort rea, törd öszve mäsarban, fäczard kj, es mossa az szajat vele.***

FRANKOVICH (1588) *meleg tejes vízzel* történő öblögetést javasolt ínygyulladás kezelése esetén.

VAY ÁDÁMNÉ ZAY ANNA (1765) orvosságos könyvében omlott száj kezelésére a következőt találjuk: Bogáncskóró fejében található *férget* kell borban a növény összetört gyökerével összekeverni és avval a száját mosni.

PÁPAI PÁRIZ egy érdekes receptje (1690/1747): *Czukkert, és jó fél Myrhát, mindemből egyaránt vévén, törj öszve; egy vagy két Tyukmonyát keményen megfőzvén, hosszára hasítsd ketté; vedd-ki mind széküt, 's töltsd-meg a' helyét e' porral; tedd öszve, és tzérnával öszve-kötvén, annál fogva akaszd-fel a' pintzében; megolvadván benn a' por, tsepegjen egy tiszta üveg edénybe: azzal, mint hathatos és szép Balsamommal, az inyedet napjában gyakorta dörgöllyed.*

Hasonló receptet ajánl ZAY is (1718), csak ő *veres mirhát* és *cukkerkandit* javasol a szétvágott *sült tojásba* tenni.

LANGE (1788. id: DEÁKY Z. 2008) a 18. században ezt írta: „Gyakran tapasztaltam, hogy a legmakacsabb afták is elmúlnak az aftára fűtt vagy mézes, kakukkfűves, mentás és zsályás borogatásban alkalmazott *kutyaiürülék-portól.*”

A *Magyar nép természetes és tapasztalásra épült orvosság nemei* [...] című kéziratos munka a következő receptet ajánlja: *Fene, ha a szájba esett megorvosolhatod RH fehér kutyaszart, egy latot, szín mézet két latot tökéletesen kell együvé keverni, tegyél kevés Timsót és meg égetett fehér vitriólt belé, jó keverd öszve, és ezen mázból ruhára kenvén dörgölgesd a fenés részt, be fog gyógyúlni nem sokára bizonyosan.*

A 19–20. századi néprajzi gyűjtésekben is találunk hasonló megoldásokat.

BARLA (1907) a régi babonás gyógymódok között a következőt idézi: „*A farkas állat fogával együtt* égesd meg, s törd porrá, közibe tévén egy kis timsót is, és színmézzel elegyítsd, s egy seprőszálra gyenge ruhát tekervén belemártván, azzal kenegesd, három s négy nap alatt meggyógyul.” SEBESTYÉN (2003) Székelykeresztúron a lótrágyát említi 1830-ból származó forrás alapján.

A Trencsén megyei tótoknál a pállot szájuget *fülzsírral* és fehér timsóval kezelték (KÁCSER 1906).

GÖNCZI (1914) Göcsejben azt hallotta, hogy íz ellen mézzel kevert fokhagymát használtak, de gyógyították *kutya fehér trágyájával* is. Ezt apróra törték, és a fogra kenték.

BENCZE (1923) szerint a Dunántúlon a száj különböző gyulladásait *íz*-nek nevezték, és sokféleképpen gyógyították. Rutából főzött teával, zsályával, *tojássárgájával*, fehér borral. Szájvíznek gyömbér, timsó és ecet vizes oldatát használták, s a száját porrá tört szárított dinnyemaggal, kovással és asszonyi tejjel ecsetelték, valamint gyermekláncfű nedvével dörzsölték.

A Gyimes-völgyben a biztosítótű gömbölyű felével a fülből kiszedett *fülsárral* kenték be a száj szélét. (ANTALNÉ TANKÓ 2003).

Összefoglalás

Az állatok egyes testrészeinek vagy szerveinek a közvetlen alkalmazása napjainkra szinte teljesen eltűnt a gyógyítás eszköztárából. Természetesen bizonyos kenőcsök, kozmetikai szerek, homeopátiás gyógyszerek stb. alkotórészei között a mai napig előfordulnak állati kivonatok, de az a gyakorlat, hogy bizonyos emberi, állati szervek közvetlen érintkezésbe kerüljenek a gyógyítás során a beteg emberrel, napjaink modern társadalmában szinte sohasem fordul elő. (Leginkább a természetgyógyászat, az alternatív medicina eszköztárában szerepelnek állati eredetű szerek.)

Mindez persze nem zárja ki, hogy időnként ne halljunk olyan híreket, hogy valaki a saját vizeletével keni be bőrbetegségét (netán így próbálja fiatalon tartani bőrét), vagy egy édesanya nyálával igyekszik hűsíteni, fertőtleníteni kisgyermeké sérülését, esetleg csonttörések után porrá tört tojásheját (is) etetnek a sérülttel, uram bocsá' disznósírral vastagon bekenik egy krónikusan köhögő gyermek mellkasát, de az ilyen esetek már inkább kuriózumnak számítanak a 21. században.

A fog- és szájüregi betegségek gyógyításában ma már egyáltalán nem szerepel állati eredetű matéria. Az elmúlt évszázadokra jellemző volt azonban a fog- és szájbetegségek kezelése emberi és állati eredetű szerekkel. Ezek felhasználásának főbb jellemzői az alábbiak:

1. Számptalan gyógymódot az analógia elve alapján alkalmaztak fogfájás ellen: szarvas szarvát, csuka fogát, döglött ló fogát, stb. mint keményszövetet használtak fel foggyógyításra; az egyik keményszövetet tulajdonképpen egy másikkal igyekeztek pótolni. 2. Szintén az analógia elvének alapján – ami elrontotta meg is gyógyítja – fogféreg ellen különféle férgeseket, kukacokat, bogarakat alkalmaztak: gilisztát, hernyót, napférget, kórisbogarat, penészbogarat stb. 3. Időről időre más állatok részei is fellelhetők a fogfájás elleni receptekben. 4. A gyermekek fogainak áttörését megkönnyítendő, gyakran kenték be az ínyt állati csont- vagy agyvelővel (pl. nyúl, borjú), illetve vérrel (pl. kakastaréj vére), de használtak tejet (pl. kecsketejet), vaját és mézet is erre a célra. 5. Az ínygyulladások kezelésekor (számptalan különböző eredetű és jellegű szájbetegség tartozhat ebbe a körbe) szinte mindenféle állati gyógyszer felhasználásra került: farkas foga és állcsontja éppúgy, mint a szarvasszarv és csukafog, de tej, tojás, méz is gyakran előfordul a receptekben. 6. A székleteket és az emberi vizeletet néha közvetlenül a szájba, fogba helyezték: pl. fehér holló ganéját, tehénganéj vizét, fehér

ebszart, verébszart stb., máskor a széklet vagy a zsír (háj) fizikai tulajdonságait és állagát kihasználva dunsztkötésként alkalmazták. 7. A szájug kipállását gyakran kezelték fülzsírral. 8. Az emberi nyál jótékony, gyógyító hatását is kihasználták fog- és szájbetegségek kezelése során. (Az emberi és állati (test)nedvek, szervek valóban tartalmaznak olyan enzimeket és szerves anyagokat, amelyek jótékony hatással vannak bizonyos betegségekre). 9. Néhány állati eredetű gyógyszer egyértelműen mágikus eredettel bír, így például a kígyó bőre fogfájás ellen, szarvas stb. és általánosságban kijelenthető, hogy számtalan babona, népi hiedelem is kapcsolódott az állati eredetű szerekkel végzett gyógyításhoz.

Az tény, hogy a fogkezeléseknek napjainkban nem képezi részét különböző állatok, illetve emberek szerveinek felhasználása - amely részben az orvostudomány fejlődésének, racionalizálódásának következménye - egyúttal jelzi a hagyományos, népi gyógyító tudás jelentős részének eltűnését, feledésbe merülését is.

IRODALOM

- A magyar nép természetes és tapasztalásra épült orvosság nemei Duna, Tisza és Körösök környékein* [sic] 19. sz., OSZK Kézirattár. Quart. Hung. 2940. 17v.
- ANTALNÉ TANKÓ M. 2003. *Gyimes-völgyi népi gyógyászat*. Budapest, Európai Folklor Intézet – L' Harmattan. 65.
- BARLA SZ. J. 1907. Régi babonás gyógymódok. *Ethnographia* (19): 226.
- BENCZE J. 1923. Kuruzslások és gyógyító népszokások a Dunántúlon. *Gyógyászat* (63): 662–663.
- BENCZE J. 1959. A magyar nép mesterséges gyógyfürdőiről, a füstölésről és gőzölésről. *Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei* (12): 28.
- BENEDEKI ENYEDI Ó J. 1801. *Falusi emberek patikája*. Kolozsvár. 233.
- BOUTEILLER, M. 1966. *Medecine populaire d'hier et d'aujourd'hui*. Paris, Maisonneuve et Larose. In: Proskauer, Curt hrsg. *Kulturgeschichte der Zahnheilkunde*. Nr. II. 288–289.
- CSAPÓ J. 1771. *Kis gyermekek isputálja*. Debrecen. 50, 97.
- DANTERNÉ TÓTH I. 1986. Népi gyógyítás a Csiliközben. Dunaszerdahely. *Spravodaj Múzea – Múzeumi Híradó, Csallóközi Múzeum X*: 3–6, 23.
- DANTERNÉ TÓTH I. 1994. *Népi gyógyászat a Kisalföld északi részén*. Komárom–Dunaszerdahely. Lilium Amarum Szlovákiai Magyar Néprajzi Társaság. 69–70.
- DEÁKY Z. 2008. *Erdély orvosi szemmel a 18-19. században. Történeti-néprajzi források*. A Néprajzi Látóhatár Kiskönyvtára 11. Budapest, Györffy István Néprajzi Egyesület. 13, 44.
- DUIN, N., SUTCLIFFE, J. 1993. *Az orvoslás története*. Budapest, Medicina. 12, 14.
- EDELMAANN M. 1889. Babona és kuruzslás. *Egészség*: 218.
- FELVINCZI GY. 1714. *Bellum Morbum. Az-az a' Nyavalyáknak egymás között való vetélkedések*. 62.
- FRANKOVICH G. 1588. *Hasznos és fölötte szükséges könyv*. Monyorókerék. 35.
- GAJDA P. 1903. Mikor a nép a doktor (Néhány népies gyógyszer és babonás gyógymód a Nagy- Kunságból). *Gyógyszerészeti Hetilap* (16): 248.
- GÖNCZI F. 1905. Az emberi betegségek és gyógyításaik a göcseji s hetési népnél. *Ethnographia* (16): 351.
- GÖNCZI F. 1914. *Göcsej s kapcsolatosan Hetés vidékének és népének összevontabb ismertetése*. Kaposvár. Hasonmás kiadás: 1996. Zalaegerszeg, Városi Művelődési Központ. 297.
- GRESZNÉ CZIMMER A. 1943–1944. Adatok a Tiszántúl népi orvoslásához. *Debreceni Szemle* (17): 253.
- GRYNAEUS T. 1962. Nadály és nadályosok. *Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei* (26): 129.
- GYÖRFFY I. 1935. Hunyadmegyei látomások és kuruzslások a XVII–XVIII. sz.-ból. *Ethnographia* (46): 85.
- HOFFMANN G. szerk. 1989. *Medicusi és borbély mesterség*. Budapest–Szeged: MTA Irodalomtudományi Intézet.
- HOPPÁL M. 1990. Népi gyógyítás. In: *Magyar Néprajz* (VII), Budapest, Akadémiai Kiadó. 708.
- HOPPÁL M., TÖRŐ L. 1975. Népi gyógyítás Magyarországon. In: *Orvostörténeti Közlemények Supplementum* (7–8): 43.

- JUHÁSZ M. 1761. *Házi különös orvosságok*. Kolozsvár, Az Jézus Társasága Akadémiájának Betűivel. 31-33, 67-68, 99.
- KÁCSER M. 1906. Népgyógyászat és babona trencsénmegyei tótoknál. *Budapesti Orvosi Újság* (4): 908.
- KÓTYUK E. 2000. *A népi gyógyítás hagyományai egy kárpátaljai magyar faluban*. Budapest. Osiris. 90.
- LENTSÉS GY. 1577. *Ars medica*. Kiad. Varjas Béla: *XVI. századi magyar orvosi könyv*. Kolozsvár, Sárkány Nyomda. 80a, 83a, 84a, 84b, 86a, 89b, 90a
- LISZT N. 1902. Népies gyógymódok és babonák Hajdú-megyében. *Gyógyászat* (42): 77, 108–109.
- LÓRÁND K. 1982. Népi gyógyászat és XVIII-XIX. századi orvosló feljegyzések Bács-Kiskun megyében. *Bács-Kiskun Megyei Levéltár kiadványai* (4): 426.
- MAÁR M. 1956. Népi orvoslás Sopronban és környékén. *Soproni Szemle* (10): 183, 193, 201.
- MADARASSY L. 1904. Népies gyógyászat a Kiskúnságból. *A Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályának Értesítője* (5): 246.
- MAKAY B., KISS J. 1988. *Népi gyógyítások Szatmárban*. Budapest, Népszava. 44-47.
- MÁRIÁSSY J. 1614–1635. Egy néhány rendbeli loorvosságok és más orvosságok In: HOFFMANN G. szerk: *Medicusi és borbély mesterség*. MTA Irodalomtudományi Intézete, Budapest, 1989: 264..
- MARIKOWSKI M.: 1772. *A' néphez valo tudósítás Miképpen kellyen a' maga egészségére vigyázzni*. Nagykároly, Grof Karoli Antal úr tipográfiájában. 142.
- Medicinae Variæ 1603. In: HOFFMANN G. szerk: *Medicusi és borbély mesterség* 1989: 36.
- NAGY J. 1842. *Nincs fogfájás többé ! Csalhatatlan útmutatás...* Párisi fogorvos Maurice francia munkája után. Pest. 32.
- OLÁH A. 1986. „Újhold, új király!” *A magyar népi orvoslás életrajza*. Budapest, Gondolat. 168-172.
- Orvosi receptek* 18–19. sz. OSZK Kézirattár. Fol. Hung. 1760. 1r.
- Orvosságoknak rendszedése. XVII. sz. In: HOFFMANN G. szerk: *Medicusi és borbély mesterség*. 1989: 460.
- Orvosságos könyv*. 1603/1761. (Ezen követhetendő orvosságok irattattak egy Erdélyből került igen szakadozott írásbul, mellyben egy helyen ez volt feljegyezve: Varanay iratta ez könyvet Anno Dni 1603 és én Tkes Vattai Pál uramnál reá akadván, irtam ki ez következőket An 1761. Lossontzon.) S 729. 8.p.
- Orvosságos könyv* 18. sz. OSZK Kézirattár. Oct. Hung. 754. - 33v, 58v.
- Orvosságos könyv* II. k. 19. sz. eleje. OSZK Kézirattár. Oct. Hung. 948. 18v.
- PÁPAI PÁRIZ F. 1690. *Pax Corporis*. Kolozsvár. (Az idézetek az 1747-es kiadásból valók. Az idézéskor: 1690/1747.) 262, 399,
- PÓLYA J. 1941. *Az orvostudomány regénye*. Budapest, Béta Irodalmi R. T. kiadása, Athenaeum. 18-20.
- SEBESTYÉN GY. 2003. Betekintés Székelykeresztúr és vidéke orvosi múltjába. *Orvostörténeti Közlemények* XLVIII: 102.
- S. SÁRDI M. 2010. Mágikus gyógyító eljárások. In: Pócs É. szerk.: *Mágikus és szakrális medicina*. Budapest, Balassi. 534.

- SÜLI É. 1976. Adatok a népi gyógyítás kisteleki hagyományaiából In: JUHÁSZ ANTAL (szerk): *Tanulmányok Kistelek történetéből és népeletéből*. Kistelek. Kiadó: Kistelek Nagyközségi Tanácsa, 447–448.
- SZÜCS S. 1936. Sárréti javasok. *Debreceni Szemle*: 61–63.
- TÖRÖK J. 1619. Orvoskönyv. Lovak orvoslása. In: HOFFMANN G. szerk: *Medicusi és borbély mesterség* 1989: 17, 84, 92, 105.
- ÚJHELYI I. 1677. *Orvosságos könyv Apafi Anna számára*. In: HOFFMANN G. szerk: *Medicusi és borbély mesterség* 1989: 314.
- VAJKAI A. 1941. A gyűjtögető gazdálkodás Cserszegtomajon. *Néprajzi Múzeum Értesítője* (33): 240.
- VAJKAI A. 1942. Népi orvoslás a dunántúli búcsújárárhelyeken. *Magyarságtudomány* (1): 57.
- VAJKAI–WAGENHUBER A. 1937. Adatok a Felföld népi orvoslásához. *Ethnographia* (48): 140–158.
- VÁLI M. 1759/1784. *Dictionarium Hungaricum Medicum! Az az Bőtű rendi szerint magyarul mondo orvos Könyvetske*. Fol. Hung. 1029. 21.
- VÁSÁRHELYI S. 1792. *Az egészséges hosszú életről való szabad elmékedések*. Kolozsvár. 215.
- ZAY A. 1718. *Herbárium*. Reprint kiadás: Nyíregyháza, Szabolcs-Szatmár megyei Múzeumok Igazgatósága (Fólia Rákócziána 2.), 1979. 58.r., 418.r.

MIKLÓS KAÁN JUN., MD
H-1125. Budapest
Szarvas Gábor út 34.
HUNGARY
Email: kaanm@freemail.hu